

Research Article; Received: 2025-05-07; Revised: 2026-03-14; Accepted: 2026-03-17.

การศึกษาองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จาก ป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย

The Study on the Knowledge of Buddhism and Local Wisdom in Conservation, Utilization, and Benefit Sharing from Community Forests in the Ing Basin, Phayao and Chiang Rai Provinces

ชูชาติ สุทธะ*¹, นภาพร หงษ์ทอง², พงษ์ประกาภรณ์ สุระรินทร์³,
พระครูใบฎีกาเฉลิมพล อริยวิโส⁴

Chuchat Sutta¹, Napaporn Hongthong², Phongprabhakorn Surarin³,
Phrakhrubaideeka Chalermpon Ariyavamsa⁴

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phayao Campus
First/ Corresponding Author, E-mail: chuchat.sut@mcu.ac.th*

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชน เพื่อศึกษารูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่น และเพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย กลุ่มเป้าหมายในการวิจัย ได้แก่ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการป่าชุมชน เจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐและเอกชน ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น จำนวน 30 รูป/คน พื้นที่ในการศึกษา คือ 1) บ้านบัว ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา 2) บ้านปี้ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา และ 3) บ้านบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

วิเคราะห์ข้อมูลใช้หลักการวิเคราะห์เนื้อหา โดยการจำแนกข้อมูลอย่างเป็นระบบ เชื่อมโยงความสัมพันธ์และสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่รวบรวมไว้

ผลการวิจัยพบว่า 1. แนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนตามหลักการจัดการทรัพยากรป่าไม้เพื่อให้เกิดผลผลิตที่ยั่งยืน 3 ด้าน คือ 1) การใช้อย่างชาญฉลาด 2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม 3) การเก็บกักและแบ่งปัน 2. ทั้ง 3 ชุมชนมีรูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ที่เหมือนกัน คือ พิธีบวชป่า พิธีสืบชะตาแม่น้ำ พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำและความเชื่อเรื่องผีเจ้าป่าเจ้าเขา รวมทั้งการใช้ภูมิปัญญาที่เป็นความรู้ใหม่ คือ การทำแนวกันไฟ การดับไฟป่า การปลูกป่า การเพาะพันธุ์กล้าไม้ท้องถิ่น การจัดตั้งคณะกรรมการและกฎระเบียบในการจัดการป่าชุมชน องค์ความรู้ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย 1) ด้านศาสนธรรม 2) ด้านศาสนบุคคล และ 3) ด้านศาสนพิธี ในทางภูมิปัญญาท้องถิ่นประกอบด้วย (1) ความเชื่อเรื่องผีและซิด (2) ความรู้ใหม่ (3) พิธีกรรม และ (4) จารีตประเพณีหรือวิถีปฏิบัติ

คำสำคัญ: องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา; ภูมิปัญญาท้องถิ่น; การอนุรักษ์; การใช้และแบ่งปันผลประโยชน์; ป่าชุมชน

Abstract

This qualitative research aims to study the concepts and methods of Buddhism and local wisdom into the conservation, utilization, and benefit sharing of community forests, to study the forms of Buddhism and local wisdom, and to synthesize this knowledge regarding the conservation, utilization, and benefit sharing of community forests in the Ing Basin, Phayao and Chiang Rai Provinces. The key informants consist of 30 individuals, including community leaders, community forest committee members, officials from state and private agencies, and executives and staff of local government organizations. The study areas are 1) Ban Bua, Ban Tun Subdistrict, Mueang District, Phayao Province; 2) Ban Pi, Wiang Subdistrict, Chiang Kham District, Phayao Province; and 3) Ban Bun Rueang, Bun Rueang Subdistrict, Chiang Khong District, Chiang Rai Province. The data analysis employs content

analysis principles by methodically categorizing data in order to establish linkages between different data sets and draw conclusions from data.

The findings are as follows: the concepts and methods of Buddhism and local wisdom regarding conservation, utilization, and benefit sharing of community forests are based on the principles of sustainable forest resource management in three areas: (1) wise use, (2) rehabilitation of degraded resources, and (3) retention and sharing. All three communities share similar forms of conservation, namely the Forest and Tree Ordination Ceremony, the River Life Prolonging Ceremony (Sueb Chata), and the Spirit of the Watershed Worship Ceremony (Liang Phi Khun Nam). These practices involve beliefs in forest and mountain spirits, as well as the application of new knowledge such as firebreak construction, firefighting, reforestation, local seedling propagation, and the establishment of committees and regulations for community forest management. The knowledge of Buddhism consists of (1) Buddhist doctrine (Dhamma), (2) religious persons, and (3) religious ceremonies. The knowledge of local wisdom consists of (1) beliefs regarding ghosts and taboos, (2) new knowledge, (3) rituals, and (4) customs or practices.

Keywords: Buddhist Knowledge; Local Wisdom; Conservation; Utilization and Benefit Sharing; Community Forest

บทนำ

วิถีชีวิตมนุษย์ตั้งแต่อดีตมีความผูกพันกับป่า เพราะเป็นแหล่งปัจจัยพื้นฐาน แหล่งต้นน้ำและรายได้เสริม ทั้งยังเป็นรากฐานของความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่นในการดูแลและใช้ทรัพยากรป่าอย่างยั่งยืน ซึ่งแตกต่างกันตามภูมิโนและวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ แต่มีจุดร่วมที่คล้ายคลึงกัน คือ การให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ในภาคเหนือส่วนใหญ่ประกอบด้วยทิวเขาสูงและโอบล้อมเป็นแนวยาว ทิวเขาเหล่านี้ปกคลุมด้วยป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำแต่ละสาย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สังคมไทยในภาคเหนือให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัวและมีคำเรียกว่า ผืน ซึ่งเกี่ยวกับ

ทรัพยากรธรรมชาติมีปรากฏเป็นจำนวนมาก เช่น ฝิขุนน้ำ ฝิเสื่อห้วย ฝิเสื่อตง ฝิตอน ฝิตอย ฝิโป่ง ฯลฯ ชาวบ้านจึงมีความผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นตามความเชื่อเรื่องฝิที่ปรากฏในแผ่นดินล้านนา (ถิ่นเหนือ) แม้ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า เป็นความจริงหรือไม่ แต่สะท้อนจุดประสงค์ที่แน่ชัดว่า เพื่อประโยชน์ในการรักษาสภาพทางจิตใจด้วยการปฏิบัติพิธีกรรม (พระอธิการจรัส อภินนโท และสยาม ราชวัตร, 2564)

อย่างไรก็ตาม แม้ชุมชนท้องถิ่นจะดูแลทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งหน่วยงานของรัฐที่มีนโยบายหรือกฎหมายในการหยุดทำลายป่าไม้ก็ตาม แต่พื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยยังลดน้อยลง และที่สำคัญเกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างหน่วยงานรัฐกับชุมชนที่อาศัยอยู่ในป่า ความขัดแย้งนี้เกิดจากนโยบายและกฎหมายที่ไม่เอื้อและไม่สอดคล้องกันระหว่างการอนุรักษ์ป่ากับการส่งเสริมพืชเชิงเดี่ยวและแรงกดดันจากตลาด รวมถึงกฎหมายป่าไม้ที่ล้าสมัย โดยเฉพาะในพื้นที่อนุรักษ์ที่กระทบทั้งวิถีชีวิตชุมชนและทรัพยากรป่าไม้

ความเชื่อ พิธีกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นรูปแบบหนึ่งของมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่เกิดจากการสั่งสมและถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ อันก่อให้เกิดอิทธิพลทางจิตใจที่มีผลต่อพฤติกรรมทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและสังคม โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องฝิของคนไทยที่มีบทบาทสำคัญในการควบคุมความประพฤติของสมาชิกในสังคมเพื่อรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อย ด้วยความเชื่อว่าการล่วงละเมิดฝิไม่เพียงแต่สมาชิกในสังคมคนใดคนหนึ่งจะมีอันตราย แต่ยังส่งผลกระทบต่อการล่มสลายของชุมชน (พระกฤษฎา สุเมธ (सारनोक) และศิริโรจน์ นามเสนา, 2566) และด้วยสังคมไทยมีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับพระพุทธศาสนา การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นจึงไม่เพียงแต่นำความเชื่อเรื่องฝิหรือสิ่งเหนือธรรมชาติมาควบคุมพฤติกรรมในการทำกิจกรรมกับทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น แต่ยังประยุกต์หรือนำแนวทางพระพุทธศาสนามาเป็นกุศโลบาย เช่น ประเพณีการบวชป่าหรือบวชต้นไม้ การสืบทอดแม่น้ำเพื่อขอขมาแม่น้ำ การปลูกต้นไม้และการพึงธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ฯลฯ จะเห็นได้ว่า ในสังคมเกษตรกรรมมีการจัดประเพณีนี้เป็นประจำทุกปี โดยเฉพาะในช่วงฝนแล้งประเพณีนี้จะสร้างขวัญและกำลังใจให้คนในชุมชนเป็นอย่างมาก

ลุ่มน้ำอิงเป็นลุ่มน้ำหนึ่งในเขตภาคเหนือตอนบนและเป็นลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขง ครอบคลุมพื้นที่ 7,388 ตารางกิโลเมตรในจังหวัดพะเยาและเชียงราย มีระบบนิเวศที่หลากหลายและสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในชุมชน รวมถึงพิธีกรรมหรือประเพณีที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเช่นเดียวกับชุมชนในลุ่มน้ำอื่น เช่น

การเลี้ยงผีขุนน้ำ การบวชป่า การสืบทอดแม่ไม้ การบริหารจัดการน้ำในลุ่มน้ำนี้เผชิญกับปัญหาหลายประการ ทั้งการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง น้ำท่วมในฤดูฝนและคุณภาพน้ำที่ไม่ได้มาตรฐาน ซึ่งส่งผลกระทบต่อพื้นที่เกษตรกรรม (สิทธิศักดิ์ ปิ่นมณฑลกุล, 2567) ปัจจุบันความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำอิงลดลงมากเนื่องจากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรน้ำปริมาณมาก และที่สำคัญการขาดจิตสำนึกในการใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า การบุกรุกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ การพังทลายของตลิ่ง การเพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง การใช้เครื่องมือทำประมงที่ผิดประเภท รวมทั้งนโยบายของรัฐและโครงการพัฒนาในลุ่มน้ำอิงที่ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแท้จริง ปัญหาดังกล่าวส่งผลต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำอิง (สหทัย วิเศษ, 2544) ดังจะเห็นชัดเจนจากภาวะภัยแล้งที่รุนแรงมากขึ้นทำให้กวนพะเยาแห้งแล้งที่สุดในรอบ 70 ปี ในปี พ.ศ. 2559

ด้วยความสำคัญของปัญหาดังกล่าว บทความนี้จะนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย ซึ่งหลายชุมชนสั่งสมมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษแล้วถ่ายทอดสู่ลูกหลานในรูปแบบกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งนี้ ผลที่ได้จะเป็นการเชื่อมโยงความรู้ไปสู่คนสมัยใหม่ให้ตระหนักรู้คุณค่าและสามารถใช้ชีวิตอยู่กับธรรมชาติได้อย่างสมดุล

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์ และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชน
2. เพื่อศึกษารูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย
3. เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์ และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย

ระเบียบวิธีวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยได้คัดเลือกพื้นที่การวิจัยด้วยวิธีเฉพาะเจาะจง ซึ่งพิจารณาจากพื้นที่ลุ่มน้ำอิงที่มีการจัดการทรัพยากรของชุมชน จำนวน 3 พื้นที่ ประกอบด้วย (1) ลุ่มน้ำอิง

ตอนต้น (บ้านบัว ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา) (2) ลุ่มน้ำอิงตอนกลาง (บ้านปี่ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา) (3) ลุ่มน้ำอิงตอนปลาย (บ้านบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย)

2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คณะผู้วิจัยคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญแบบเจาะจงจากผู้ที่สามารถให้ข้อมูลได้จาก 3 ชุมชน คือ (1) ลุ่มน้ำอิงตอนต้น (บ้านบัว ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา) (2) ลุ่มน้ำอิงตอนกลาง (บ้านปี่ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา) (3) ลุ่มน้ำอิงตอนปลาย (บ้านบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย) โดยคัดเลือกชุมชนละ 10 รูป/คน รวมทั้งหมด 30 รูป/คน ซึ่งประกอบด้วยผู้นำชุมชน พระสงฆ์ คณะกรรมการป่าชุมชน เจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ และเอกชนที่เกี่ยวข้อง ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและประชาชนผู้มีส่วนร่วมในการประกอบพิธี

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และแบบบันทึกการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน โดยการสัมภาษณ์ (Interview) เป็นแบบทางการและไม่เป็นทางการเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องแนวคิด รูปแบบและวิธีการทางพระพุทธศาสนา และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล คณะผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บข้อมูลที่หลากหลายเพื่อให้ได้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

1) การศึกษาและทบทวนคัมภีร์พระพุทธศาสนา หนังสือ งานวิจัย บทความ งานเขียนในวารสาร หนังสือพิมพ์ ข้อมูลทางอินเทอร์เน็ตและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากป่าชุมชน รวมถึงแนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย

2) การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยคณะผู้วิจัยได้ดำเนินการ ดังนี้ (1) การจัดตั้งคณะทำงานวิจัย (2) การประชุมคณะทำงานวิจัยเพื่อวางแผนการทำงานวิจัย (3) การประชุมคณะทำงานวิจัยทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง จังหวัดพะเยาและเชียงราย (4) การจัดเก็บข้อมูลโดยวิธีการสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน (5) การถ่ายภาพเพื่อให้ได้ข้อมูล

เกี่ยวกับพิธีกรรมหรือประเพณีที่ใช้แนวทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าชุมชน (6) การประชุมคณะทำงานวิจัยเพื่อตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมหรือประเพณีที่ใช้แนวทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิงตามแนวทางพระพุทธศาสนา

5. การวิเคราะห์ข้อมูล โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยการจำแนกข้อมูลอย่างเป็นระบบ เชื่อมโยงความสัมพันธ์และสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่รวบรวมไว้เพื่อให้เห็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิงจังหวัดพะเยาและเชียงราย จากนั้น จัดทำเอกสารแผนปฏิบัติการร่วมเพื่อพัฒนาป่าชุมชนกลุ่มน้ำอิงจังหวัดพะเยาและเชียงรายต่อไป

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาได้นำเสนอตามวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อ ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชน

1.1 แนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาที่นำมาวิเคราะห์ความสอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้เพื่อให้เกิดผลผลิตที่ยั่งยืน (Sustained Yield) ดังต่อไปนี้

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด หมายถึง การใช้ทรัพยากรป่าไม้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ยั่งยืนและประหยัด โดยลดการสูญเสียให้น้อยที่สุด แนวคิดทางพระพุทธศาสนาถือว่า ต้นไม้เป็นสิ่งมีชีวิต การตัดทำลายจึงถือเป็นการเบียดเบียนและเป็นบาป อีกทั้งมีหลักมัตตัญญูตาซึ่งเน้นการบริโภคและใช้ทรัพยากรอย่างพอประมาณตามคุณค่าและประโยชน์ที่แท้จริง แนวคิดดังกล่าวส่งเสริมให้มนุษย์ใช้ทรัพยากรอย่างระมัดระวังและคำนึงถึงความยั่งยืนในระยะยาว นอกจากนี้ คุณธรรมด้านความเพียรและจิตสำนึกทางศีลธรรมของชุมชนยังมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม หมายถึง กระบวนการปรับปรุงและฟื้นฟูสภาพทรัพยากรป่าไม้ที่เสื่อมโทรมให้กลับสู่สภาพที่เหมาะสมและสามารถใช้ประโยชน์ได้อีกครั้ง ทั้งนี้ ความเชื่อของสังคมไทยที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาและคติพื้นบ้านมองว่า ต้นไม้ โดยเฉพาะต้นไม้ใหญ่หรือไม้เจ้าป่าเป็นที่สถิตของรุกขเทวดา

การตัดหรือทำลายถือเป็นการลบหลู่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเชื่อว่า จะนำไปสู่ผลร้ายแก่ผู้กระทำและครอบครัว

(3) การเก็บกักและการแบ่งปัน หมายถึง การรวบรวมและจัดเก็บทรัพยากรที่มีแนวโน้มขาดแคลนหรืออาจเกิดภาวะวิกฤตเพื่อใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมภายใต้การควบคุมที่มีประสิทธิภาพ หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเน้นคุณธรรมด้านเมตตาต่อมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่น โดยมองว่า สรรพสิ่งดำรงอยู่ตามกฎธรรมชาติและความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย มนุษย์จึงควรดำเนินชีวิตด้วยปัญญาโดยไม่ฝ่าฝืนกฎธรรมชาติ แนวคิดดังกล่าวส่งเสริมการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืชโดยไม่เบียดเบียน รวมทั้งสนับสนุนการปลูกป่าเพื่อคงไว้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศ

ทั้งนี้ พระพุทธศาสนามีวิธีการในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชน โดยการประกอบประเพณี/พิธีกรรม ดังต่อไปนี้

(1) การบวชป่าหรือบวชต้นไม้เป็นพิธีกรรมร่วมสมัยที่มีได้ปรากฏในพระพุทธศาสนาดั้งเดิม หากแต่เป็นกุศโลบายที่ประยุกต์ใช้เพื่อส่งเสริมการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยมิติทางวัฒนธรรมและความเชื่อในการสร้างความเคารพต่อป่าไม้และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมดังกล่าวทำหน้าที่เป็นข้อตกลงทางสังคมของชุมชนในการคุ้มครองทรัพยากรป่าไม้ อีกทั้งเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมที่บูรณาการภาคส่วนต่าง ๆ เพื่อหล่อหลอมจิตสำนึกและเสริมสร้างความร่วมมือในการอนุรักษ์ป่าชุมชนอย่างยั่งยืน

(2) พิธีสืบทอดแม่น้ำ เป็นพิธีกรรมประยุกต์ที่พัฒนาจากพิธีสืบทอดคนและหมู่บ้าน โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างจิตสำนึกให้ชุมชนตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของแม่น้ำ อันเชื่อมโยงกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำและคุณภาพชีวิตของมนุษย์ พิธีกรรมดังกล่าวเปิดพื้นที่ให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับสาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมและส่งเสริมความร่วมมือระหว่างชุมชน หน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชนในการจัดการทรัพยากรป่าและน้ำอย่างมีส่วนร่วมและยั่งยืน

(3) พิธีฟังธรรมปลาช่อน เป็นประเพณีท้องถิ่นของลำนานาที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ ปัจจุบันพบเห็นได้น้อยลง โดยบางชุมชนในภาคเหนือยังคงจัดขึ้นเป็นประจำทุกปีในวันแรม 9 ค่ำ เดือน 9 ตามปฏิทินลำนานา พิธีกรรมนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อขอฝนและบูชาผีขุนน้ำหรือสายน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งหล่อเลี้ยงชีวิตและความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน อีกทั้งยังทำหน้าที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรมในการปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำให้คงความสะอาดและอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืน

1.2 แนวคิดและวิธีการทางภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นำมาวิเคราะห์ความสอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้เพื่อให้เกิดผลผลิตที่ยั่งยืน ดังต่อไปนี้

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด หมายถึง การใช้ทรัพยากรป่าไม้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด คงอยู่ได้นานและมีการสูญเสียน้อยที่สุด โดยอาศัยองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมจากประสบการณ์และการสังเกตธรรมชาติมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่บรรพบุรุษ องค์ความรู้ดังกล่าวได้รับการปรับใช้และถ่ายทอดระหว่างรุ่น จนกลายเป็นแนวปฏิบัติและกิจกรรมประจำของชุมชน ซึ่งสะท้อนผ่านประเพณี พิธีกรรมและวิธีการใช้ทรัพยากร เช่น การเก็บของป่า การหาเห็ด ไข่มดแดง น้ำผึ้ง การล่าสัตว์ การตัดไม้ใช้สอยอย่างยั่งยืน

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม หมายถึง กระบวนการปรับปรุงทรัพยากรป่าไม้ที่เสื่อมสภาพให้กลับคืนสู่สภาพที่เหมาะสมต่อการใช้ประโยชน์ ทั้งนี้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ปรากฏผ่านความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติทำหน้าที่เป็นกลไกสำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยสร้างความผูกพันทางศีลธรรมและความสัมพันธ์แบบพึ่งพาระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจเหนือธรรมชาติส่งเสริมการใช้ทรัพยากรอย่างเคารพและระมัดระวัง จนนำไปสู่แนวปฏิบัติด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งถ่ายทอดกันมาในรูปแบบพิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ การพึ่งธรรมชาติฝน การสืบชะตาแม่น้ำ การบวชป่า

(3) การเก็บกักและการแบ่งปัน หมายถึง การรวบรวมและจัดเก็บทรัพยากรที่มีแนวโน้มขาดแคลนหรืออาจเกิดภาวะวิกฤตเพื่อใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมภายใต้การควบคุมที่มีประสิทธิภาพ ในบริบทของภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อและพิธีกรรมที่สั่งสมมาหลายชั่วอายุคนได้พัฒนาเป็นกรอบความคิดและคุณค่าทางวัฒนธรรมที่สะท้อนความชาญฉลาดของบรรพบุรุษในการปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ทรัพยากร เช่น ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิงสถิตในต้นไม้ สุภาชีวิตที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับการดำรงชีวิตของมนุษย์ ความเชื่อเหล่านี้มิได้เป็นเพียงคติอย่างเลื่อนลอย หากแต่เป็นระบบความคิดที่มีเหตุผลและคุณค่าในตัวเอง ซึ่งทำหน้าที่เป็นฐานในการกำหนดกฎเกณฑ์สังคมและปรับเปลี่ยนตามบริบทของแต่ละยุคสมัยได้

ทั้งนี้ ในทางภูมิปัญญาท้องถิ่นมีวิธีการใช้ความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้ ดังต่อไปนี้

(1) การเลี้ยงผีขุนน้ำ ส่วนใหญ่กำหนดเดือน 9 แรม 9 ค่ำของทุกปี เป็นการใช้กุศโลบายซึ่งเข้ากับวิถีชุมชน ก่อให้เกิดความร่วมมือ ความสามัคคี เกื้อกูล ช่วยกันแก้ไขปัญหาและเกิดความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลแม่น้ำ ส่งผลดีต่อระบบ นิเวศวิทยาแม่น้ำ เกิดประโยชน์ต่อประชาชนโดยรวม

(2) พิธีเลี้ยงผีฝาย เป็นพิธีที่มีมายาวนานพร้อมกับการจัดระบบเหมือง ฝาย อันเป็นระบบการจัดการน้ำท้องถิ่นที่ชุมชนเป็นผู้จัดสรรปันน้ำเอง ดังนั้น เมื่อเลี้ยง ผีขุนน้ำก็ต้องเลี้ยงผีฝายควบคู่กันไปด้วย เป็นการบอกกล่าวให้ผีช่วยดูแลฝายให้ มั่นคง ไม่พังในฤดูน้ำหลากและให้มีน้ำใช้เพียงพอสำหรับการทำนา การซ่อมฝายวัน แรก ก่อนลงมือซ่อมฝาย แก่ฝายจะทำพิธีเลี้ยงผีฝาย เมื่อแก่ฝายทำพิธีเสร็จ สมาชิกจะ นั้งรอเพื่อให้ผีได้กินของเซ่นไหว้ หลังจากผีกินเสร็จ สมาชิกจะกินข้าวเที่ยงก่อนลงมือ ซ่อมฝายร่วมกัน

(3) พิธีเลี้ยงผีเจ้าที่หรือเจ้าที่เจ้าแดน ผีเจ้าที่จัดเป็นผีฝ่ายดีที่นิยม เรียกกัน แต่เจ้าที่ในบางที่ก็เรียกเป็นคำซ้อนว่า เจ้าที่เจ้าแดน หมายถึง ผีที่สถิตอยู่ ณ บริเวณนั้น เช่น บริเวณบ้าน บริเวณป่าเขา ในป่ามีผีป่าหรือเจ้าที่คอยปกป้องรักษา คุ่มครองบริเวณนั้น ซึ่งอาจไม่คุ้มครองผู้คนโดยตรง แต่คนก็อาจขอความคุ้มครองได้โดย การบอกกล่าว การอ่อนน้อม ไม่กล่าวจาบจ้วง ไม่อวดโอ้ หากผีพอใจก็จะคุ้มครองดูแล

2. รูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิง

ภาพ 1 กิจกรรมการบวชป่า ณ บ้านบัว ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

2.1 บ้านบัว ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา เป็นชุมชนที่ มีพื้นที่ป่าแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับกว๊านพะเยาในทางทิศตะวันตก

บริเวณแนวเทือกเขาตอยหลวง ซึ่งกั้นแนวเขตกับจังหวัดลำปาง อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่ต้า-แม่นาเรือ โดยชุมชนมีการจัดการในรูปแบบของคณะกรรมการและมีการกำหนดกฎระเบียบในการดูแลรักษาป่า จากการศึกษาสามารถได้ข้อสรุป ดังนี้

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด ในบริบทบ้านบัวสะท้อนการประยุกต์หลักพระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น พิธีสืบชะตาป่า พิธีบวชป่า ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อเสริมสร้างจิตสำนึกการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และการตระหนักถึงคุณค่าของป่าไม้ แหล่งน้ำและระบบนิเวศ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน พิธีบวชป่าดำเนินการโดยการห่มจีวรให้ต้นไม้ เปรียบเสมือนการยกระดับสถานภาพเชิงสัญลักษณ์ของป่า และยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันภูมิปัญญาท้องถิ่นยังปรากฏผ่านพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำแบบล้านนา ซึ่งจัดขึ้นในพื้นที่ป่าต้นน้ำของป่าชุมชนเพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และแหล่งน้ำ ตลอดจนป้องกันการบุกรุกทำลายในเขตอนุรักษ์

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม ในบริบทบ้านบัวสะท้อนการประยุกต์หลักพระพุทธศาสนา ร่วมกับโครงการปลูกป่าและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น โครงการ “รวมใจไทย ปลูกต้นไม้ เพื่อแผ่นดิน” และโครงการปลูกป่าและสร้างฝายชะลอน้ำเนื่องในโอกาสมหามงคล ซึ่งบูรณาการความร่วมมือระหว่างชุมชน ภาครัฐและภาคเอกชน นอกจากนี้ ยังมีโครงการของสถานศึกษาในการฟื้นฟูป่าต้นน้ำผ่านกิจกรรมจิตอาสา เช่น การยิงเมล็ดพันธุ์ไม้พื้นถิ่นเข้าสู่พื้นที่ป่าเพื่อเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพและปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ อันมุ่งฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำอย่างยั่งยืน ณ ป่าบริเวณน้ำตกผาเกล็ดนาค บ้านห้วยหม้อ ตำบลบ้านต๋อน อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

(3) การเก็บกักและแบ่งปัน ในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นบ้านบัวได้ร่วมกันออกกฎระเบียบการใช้ป่าชุมชน การดูแล รักษาป่าชุมชนเพื่อมิให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าต้นน้ำและป่าไผ่ ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจของชาวบ้าน จึงร่วมกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ดูแลป่าชุมชน อันก่อให้เกิดประโยชน์ตามมา คือ ผลผลิตจากป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ น้ำผึ้งป่า ไม้ไผ่ น้ำประปาภูเขา สิ่งเหล่านี้ล้วนมาจากการดูแลรักษาของคนในชุมชนและเคารพกฎระเบียบกติกาที่กำหนดขึ้นอย่างเคร่งครัด ทำให้ป่าไม้ยังคงความอุดมสมบูรณ์ และชาวบ้านก็ได้ใช้ประโยชน์จากการเก็บเห็ด เก็บหน่อไม้ ตัดไม้ไผ่มาสานแข่ง สานตระกร้า นำส่งไปขายต่างจังหวัด สร้างอาชีพและรายได้ให้กับคนในชุมชน

2.2 บ้านปี่ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ป่าชุมชนบ้านปี่มีลักษณะป่าดั้งเดิม เป็นภูเขาหินปูน สภาพป่าส่วนใหญ่เป็นป่าเบญจพรรณผสมเต็งรัง

ประกอบด้วยพรรณไม้นานาชนิด ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูซาง ซึ่งชุมชนมีการจัดการโดยใช้รูปแบบของคณะกรรมการและมีการกำหนดกฎระเบียบในการดูแลรักษาป่า จากการศึกษาพบข้อสรุปดังต่อไปนี้

ภาพ 2 กิจกรรมการบวชป่า ณ บ้านปี่ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด ในบริบทของบ้านปี่สะท้อนการบูรณาการหลักพระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยการจัดพิธีบวชป่าเพื่อยกระดับสถานภาพเชิงสัญลักษณ์ของพื้นที่ป่าให้เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ อันส่งผลให้เกิดความเคารพยำเกรงและลดการบุกรุก จนนำไปสู่ความอุดมสมบูรณ์ของป่าชุมชนอย่างต่อเนื่องควบคู่กับพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำห้วยโป่ง ซึ่งจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี ช่วงเวลา 13 ค่ำ ก่อนเข้าพรรษา ถ้าเป็นหน้าแล้งจะยกเว้นวันพระ และจะยกเว้นในช่วงเข้าพรรษาเพื่อปลุกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ โดยผสมผสานความเชื่อทางพุทธและพราหมณ์เข้ากับวิถีชุมชน นอกจากนี้ การอนุรักษ์ผืนหลวงยังสะท้อนแนวคิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ผ่านกติกาชุมชนและกองทุนผืน ซึ่งนำรายได้ไปใช้เพื่อประโยชน์สาธารณะ แสดงถึงการใช้ทรัพยากรบนฐานของความพอประมาณ ความรับผิดชอบ และการมีส่วนร่วมของชุมชน

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม ด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านปี่มีการปลูกป่าโดยชุมชนดำเนินการปลูกป่าทดแทนและอนุรักษ์ป่าให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หลังจากนั้นสร้างเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อเปิดให้เข้าชมธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ของป่าชุมชนบ้านปี่ สืบเนื่องมาจากการให้ความร่วมมือเป็นอาสาสมัครตรวจตรา ดูแลรักษาป่าชุมชนอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ โดยเฉพาะฤดูแล้งชาวบ้านปี่จะร่วมกันจัดทำแนวป้องกันที่สามารถกันไฟป่า เนื่องจากชาวบ้านปี่มีจิตสำนึกในความเป็นเจ้าของร่วมกันในการจัดการป่าชุมชนด้วยวิธีการหลายอย่าง

(3) การเก็บกักและแบ่งปัน บ้านปี้มีการบริหารงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน โดยร่วมกันออกกฎระเบียบการใช้ป่าชุมชน การดูแล รักษาป่าชุมชนเพื่อมิให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าต้นน้ำ ใช้ปัญญาสร้างป่าให้มีชีวิต บ้านปี้โดดเด่นด้วยการบริหารจัดการป่าและน้ำที่ทำงานร่วมกับภาคีต่าง ๆ ความสามารถในการป้องกันไฟป่าที่นอกเหนือพื้นที่ป่าชุมชน ทำให้อุทยานแห่งชาติภูซางมอบความไว้วางใจให้ดูแลป่าในเขตอนุรักษ์กว่า 3,000 ไร่ มีการขยายเครือข่ายป่าทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับจังหวัด สืบทอดพิธีกรรมที่น้อมเคารพธรรมชาติ พื้นองค์ความรู้ภูมิปัญญาเพื่อสร้างจิตสำนึกรักบ้านเกิดให้แก่คนรุ่นใหม่ เป็นการจัดการด้วยปัญญาสร้างป่าให้มีชีวิต สร้างคนให้มีจิตสำนึก ซึ่งนำมาสู่รางวัลเกียรติยศที่ชุมชนบ้านปี้ได้รับมากมาย

2.3 บ้านบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย บ้านบุญเรืองเป็นชุมชนที่มีพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำ มีความอุดมสมบูรณ์ โดยมีพื้นที่ป่าชุมชนที่มีขนาดใหญ่ครอบคลุมอาณาเขต 5 หมู่บ้าน ป่าชุมชนในพื้นที่ตำบลบุญเรืองเป็นที่ดินสาธารณประโยชน์เลี้ยงสัตว์ อีกทั้งในพื้นที่ป่าชุมชนจะมีหนองน้ำทุกหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำอิงที่สร้างรายได้ให้แก่คนในชุมชน ซึ่งชุมชนมีการจัดการโดยใช้รูปแบบของคณะกรรมการและมีการกำหนดกฎระเบียบในการดูแลรักษาป่าจากการศึกษาพบข้อสรุปดังต่อไปนี้

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด ในด้านพระพุทธศาสนา บ้านบุญเรืองจะทำพิธีสืบทอดป่าและพิธีบวชป่า เป็นการห่มจีวรให้ต้นไม้และผูกสายสิญจน์ล้อมรอบบริเวณที่ทำการบวชป่า โดยนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เพื่อเป็นสิริมงคล ซึ่งกำหนดวันบวชป่าในช่วงเดือนธันวาคมของทุกปี ส่วนด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านบุญเรืองมีการสืบทอดแม่น้ำอิงและการเลี้ยงผีพ่อปู่สลิบุญเรืองเพื่อขอมาให้ปกปักรักษาทรัพยากรให้อุดมสมบูรณ์ให้มีน้ำใช้ตลอดปี คุ่มครองป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ไม่ให้เกิดขึ้นแก่ชาวลุ่มน้ำอิง และเคารพ ยกย่อง นับถือให้เป็นผู้คุ้มครอง ปกปักรักษาให้อยู่เย็นเป็นสุข จึงเป็นเสมือนการให้ความเคารพบูชา ซึ่งคนที่ใช้ประโยชน์จากป่าจะบูชาเคารพพ่อปู่สลิบุญเรือง

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม ในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านบุญเรืองมีการปลูกป่าทดแทนระบบนิเวศบริเวณรอบข้างหนองและข้างถนน จึงอาศัยวันสำคัญต่าง ๆ ในการจัดกิจกรรมร่วมกันของชุมชน โดยมีชุมชนท้องถิ่นและโรงเรียนร่วมกันปลูกต้นไม้ตามโครงการท้องถิ่นอาสาปลูกป่าเฉลิมพระเกียรติ “จิตอาสา ปลูกป่า รักษา น้ำ” รวมถึงการพัฒนาในวันเฉลิมพระชนมพรรษาด้วยการนำต้นไม้ในท้องถิ่นและการขอความสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ มาปลูกร่วมกันเพื่อให้เกิดระบบนิเวศ

ที่หลากหลายในป่าบุญเรื่อง รวมถึงการขอความสนับสนุนพันธุ์ปลาเพื่อนำมาปล่อยในหนองในแม่น้ำอิง และขอความสนับสนุนพันธุ์กล้าไม้มาปลูกรอบหนองบัวน้อยโดยกำหนดวันปลูกป่าซ่อมแซมในช่วงเดือนสิงหาคมและธันวาคมของทุกปี ส่วนวันเก็บเมล็ดและเพาะกล้าไม้จะกำหนดไว้ตลอดทั้งปี

(3) การเก็บกักและแบ่งปัน เป็นการรวบรวมและเก็บรักษาทรัพยากรที่มีแนวโน้มที่จะขาดแคลนในบางช่วงเวลาหรือคาดว่าจะเกิดวิกฤตการณ์ขึ้น หรืออาจเก็บกักไว้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมในปริมาณที่ควบคุมและแบ่งปันกันได้ ในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านบุญเรื่องได้จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรื่องเพื่อดูแลป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรื่องด้วยการดูแล รักษา กำหนดกฎกติการ่วมกันในชุมชน มีการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนซึ่งเป็นแหล่งอาหาร รายได้ พืชสมุนไพร สถานที่เลี้ยงสัตว์และไม่มีใช้สอยของคนในชุมชน โดยมีคณะกรรมการดำเนินงานและคณะกรรมการที่ปรึกษาช่วยกันดูแลรักษาป่าร่วมกับชาวบ้านทำให้ได้ผลผลิตที่ได้จากป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ น้ำผึ้งป่า จิ้งกุ้ง ไม้ไผ่ ปลา พืชผัก สมุนไพร

3. องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง

3.1 องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง

(1) ด้านศาสนธรรม พระพุทธศาสนาสอนให้คนดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น การนำหลักไตรสิกขามาแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วยการปฏิบัติตามกระบวนการพัฒนา 3 ด้าน คือ ศีล สมาธิ ปัญญา พระพุทธศาสนา มีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์และถนอมธรรมชาติ ซึ่งมีผลทำให้เกิดความรักความกตัญญู (กตัญญูตเวที) ความสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างแท้จริง (เมตตา) และความรู้จักประมาณในการบริโภคหรือใช้สอย (มัตตัญญูตา) ข้อปฏิบัติขั้นพื้นฐานของมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาเป็นการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ที่เป็นตัวกำหนดกฎระเบียบเพื่อให้ชุมชนได้ปฏิบัติอย่างพอเหมาะ การมีสมาธิหรือจิตตั้งมั่นจดจ่อในการแก้ปัญหาและรักษาสภาพของป่าชุมชน รวมถึงการมีปัญญาในการคิดตรองหาเหตุและสรุปผลของการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม

(2) ด้านศาสนบุคคล ป่าไม้เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ที่คนไทยนับถือในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณในชุมชน ซึ่งชาวบ้านให้ความศรัทธาและเชื่อถือ พระสงฆ์มีบทบาทที่จะช่วยส่งเสริมให้คนเห็นคุณค่าความสำคัญและช่วยดูแลรักษาป่าไม้ ความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้สามารถ

นำมาเป็นแนวทางอนุรักษ์ป่าไม้และสัตว์ป่าได้ ดังนั้น ในการบวชป่าพระสงฆ์จึงใช้วิธีการนำจิวไร่ไปผูกไว้ที่ต้นไม้เพื่อป้องกันการตัดและทำลายต้นไม้

(3) ด้านศาสนพิธี แม้พิธีกรรมในการอนุรักษ์ป่าจะไม่ใช้แก่นของพระพุทธศาสนา แต่เป็นรูปแบบการจัดกิจกรรมที่ชาวพุทธแต่ละท้องถิ่นคิดขึ้นเพื่อส่งเสริมการศึกษาและปฏิบัติธรรมในระดับที่สูงขึ้น ประชาชนนิยมนำมาประยุกต์ใช้ในการรักษาป่าด้วยการบวชต้นไม้หรือบวชป่า ซึ่งส่งผลให้สถานภาพของคนและต้นไม้เปลี่ยนไป นับเป็นการนำความเชื่อทางศาสนามาประยุกต์ใช้ในการดูแลรักษาป่าต้นน้ำ ส่วนในด้านกุศโลบายชาวบ้านมีความเชื่อว่า ป่าเขาล้วนแต่มีผีปกปักรักษา มิให้ใครมารุกล้ำทำลาย ขั้นตอนและวิธีการบวชต้นไม้ก็นิยมทำกันเหมือนงานบุญทั่วไป โดยเจ้าพิธีจะใช้สายสิญจน์ล้อมอาณาบริเวณที่จะบวชต้นไม้แล้วนิมนต์พระสงฆ์จำนวน 9 รูปมาเจริญพระพุทธมนต์เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชาวบ้านและต้นไม้ที่จะทำพิธี ต่อจากนั้นนำผ้าเหลืองที่เตรียมไว้ใส่ในพานแล้วทำพิธีเจริญพระพุทธมนต์ หลังจากผ้าเหลืองผ่านการทำพิธีเสร็จก็นำไปผูกกับต้นไม้

3.2 องค์ความรู้ทางภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง

(1) ความเชื่อเรื่องผีและซิด เป็นความเชื่อดั้งเดิมพื้นฐานที่ชาวบ้านในแถบล้านนาเชื่อว่า ผีเป็นตัวแทนอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ ส่วนซิดจะเป็นข้อห้ามหรือข้อกำหนดที่มีต่อการกระทำใด ๆ ที่อาจส่งผลกระทบต่อความสมดุลของบุคคล ชุมชนหรือสิ่งแวดล้อม ความเชื่อเรื่องผีและซิดบางอย่างเป็นการควบคุมการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของคนในชุมชน มิให้กระทำหรือใช้ประโยชน์ที่มากเกินไปจนเกิดความจำเป็นอีกด้วย ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมและถือปฏิบัติสืบกันมา

(2) ความรู้ใหม่ เป็นความรู้ที่ได้จากหลักการทางวิทยาศาสตร์ โดยคำนึงถึงหลักเกณฑ์ในการวางตำแหน่งแนวกันไฟ โดยต้องคำนวณระยะห่างระหว่างแนวกันไฟกับแนวหัวไฟที่กำลังเคลื่อนที่เข้ามาให้พอเหมาะ ดังนั้น แนวกันไฟจึงเป็นความเชื่อใหม่ เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่ป้องกันไม่ให้เกิดไฟไหม้ป่าในฤดูแล้ง โดยมีคณะกรรมการป่าชุมชน ชาวบ้าน เจ้าหน้าที่ควบคุมไฟป่าร่วมกันทำแนวกันไฟป่ารอบป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย หรือชิงเผาบบริเวณที่ล่อแหลมก่อน โดยมีอุปกรณ์ คือ ถังน้ำจอบ ที่ตีไฟ มีด

(3) พิธีกรรม การแสดงออกเกี่ยวกับความเชื่อของชุมชนได้สั่งสมมายาวนานจนตกผลึกเป็นวิธีคิดและการแสดงคุณค่าทางวัฒนธรรมผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ

ซึ่งสะท้อนถึงความชาญฉลาดของบรรพบุรุษเพื่อปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร โดยใช้พิธีกรรมเป็นมาตรการควบคุมชุมชนในการจัดการทรัพยากรนั่นเอง เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ การบูชาผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยดูแลรักษาป่าต้นน้ำ ความเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ในป่าจึงก่อให้เกิดประเพณีการใช้ทรัพยากรป่าอย่างเคารพยำเกรงและตระหนักถึงบุญคุณของป่า

(4) จารีตประเพณีหรือวิถีปฏิบัติ เป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการบริหารจัดการทางด้านระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร โดยการกำหนดเป็นพิธีกรรมจารีตประเพณี ซึ่งมีแบบแผนปฏิบัติที่สร้างความผูกพันทางด้านศีลธรรมและการอยู่ร่วมกันแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ อาจกล่าวได้ว่า เป็นการผสมผสานระหว่างหลักเหตุผลกับความเชื่อและพิธีกรรมเพื่อเป็นมาตรการควบคุมชุมชนในการจัดการเกี่ยวกับทรัพยากร

3.3 รูปแบบการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง

(1) การใช้อย่างชาญฉลาดประกอบด้วย 3 ประการ ได้แก่ (1) ความรอบรู้ หมายถึง การมีความรู้ทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติในการใช้ทรัพยากรป่าไม้อย่างมีประสิทธิภาพ คำนวณและยั่งยืน โดยลดการสูญเสียให้น้อยที่สุด (2) การใช้อย่างรอบคอบ ซึ่งสะท้อนผ่านการจัดการทรัพยากรในรูปแบบป่าชุมชนเพื่อประโยชน์ร่วมของคนในพื้นที่ และ (3) การใช้อย่างระมัดระวัง โดยตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ต่อการดำรงชีวิตและระบบนิเวศ อันสอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนาที่เน้นความพอประมาณและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ใช้ทรัพยากรเท่าที่จำเป็นภายใต้การจัดการที่เหมาะสม

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรมประกอบด้วย 3 องค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ (1) การรักษา ซึ่งเน้นการสร้างจิตสำนึกของชุมชนในการคุ้มครองทรัพยากรป่าไม้อย่างลึกซึ้ง อันเกิดจากความเชื่อ ประเพณี อุดมการณ์ที่สืบทอดกันมา ความจำเป็นด้านการคุ้มครองระบบนิเวศและการป้องกันการรุกรานจากภายนอก (2) การสืบสาน โดยความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติทำหน้าที่เป็นกลไกของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร สร้างความผูกพันทางศีลธรรมและความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างกันตามบริบทของแต่ละพื้นที่ และ (3) การส่งเสริม โดยการพัฒนารากฐานจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมผ่านการให้ความรู้ที่ถูกต้องทั้งในระบบการศึกษาและนอกระบบเพื่อกระตุ้นการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์และพัฒนาสิ่งแวดล้อมในชุมชนอย่างยั่งยืน

(3) การเก็บกักและแบ่งปันประกอบด้วย 3 องค์ประกอบหลัก ได้แก่ (1) การจัดการความสัมพันธ์ โดยชุมชนมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่เข้มแข็ง สะท้อนผ่านอุดมการณ์และพิธีกรรมร่วม ซึ่งเชื่อมโยงกับระบบการผลิตและสามารถฟื้นฟูทรัพยากรให้ยั่งยืนได้ (2) ความสามัคคี อันเกิดจากความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรเพื่อประโยชน์ส่วนรวมและขยายไปสู่กิจกรรมด้านอื่นของชุมชน และ (3) ระบบและกฎเกณฑ์ ซึ่งกำหนดให้ทรัพยากรเป็นสมบัติร่วมของชุมชน มีผู้นำและองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งในการกำกับดูแล ปรับตัวตามบริบทที่เปลี่ยนแปลงและยึดโยงกับภูมิปัญญาและจารีตประเพณีดั้งเดิม

อภิปรายผล

1. แนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนพบว่า แนวคิดทางพระพุทธศาสนาในการจัดการทรัพยากรป่าไม้เพื่อความยั่งยืนประกอบด้วย 3 หลักการสำคัญ ได้แก่ (1) การใช้อย่างชาญฉลาด คือ การใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด คำนึงและยั่งยืน โดยลดการสูญเสียให้น้อยที่สุด สอดคล้องกับหลักมัตตัญญูตาและความเชื่อว่า ต้นไม้เป็นสิ่งมีชีวิตซึ่งไม่ควรถูกเบียดเบียน (2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม หมายถึง การฟื้นฟูสภาพทรัพยากรป่าไม้ให้กลับสู่สภาพที่เหมาะสมต่อการใช้ประโยชน์ โดยอาศัยคติความเชื่อเรื่องรุกขเทวดาและความเคารพต่อธรรมชาติเป็นกลไกเชิงจริยธรรม และ (3) การเก็บกักและการแบ่งปัน คือ การจัดสรรและดูแลทรัพยากรในภาวะขาดแคลนหรือวิกฤต ภายใต้หลักเมตตาและการไม่เบียดเบียน พร้อมทั้งส่งเสริมการปลูกป่าเพื่อคงความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศในระยะยาว

ในทางพระพุทธศาสนามีวิธีการในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชน โดยการประกอบประเพณี/พิธีกรรม ดังนี้ (1) การบวชป่า/บวชต้นไม้ เป็นพิธีกรรมที่ริเริ่มขึ้นมาใหม่ ไม่มีในพิธีกรรมดั้งเดิมในพระพุทธศาสนา เป็นกุศโลบายที่นำมาประยุกต์ใช้กับการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม (2) พิธีสืบทอดแม่น้ำ คือ การต่อชีวิตให้แม่น้ำยืนยาว เป็นการประยุกต์มาจากพิธีสืบทอดหมู่บ้านและพิธีสืบทอดคน (3) พิธีฟังธรรมปลาช่อน เป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นของชาวล้านนาที่สืบทอดมาจากโบราณกาล จัดขึ้นทุกปีในวันแรม 9 ค่ำ เดือน 9 (ทางภาคเหนือ) เพื่อขอฝน บูชาผีขุนน้ำหรือบูชาสายน้ำที่ประทานความชุ่มชื้นและความอุดมสมบูรณ์แก่ชุมชนตลอดทั้งปี

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาแนวคิดและวิธีการทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนนั้น พุนทรัพย์ เกตุวิชระพงศ์ และคณะ (2557) ได้วิจัยเรื่องสืบชะตาล้านนา: แนวคิดและการเสริมสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและจิตวิญญาณของชุมชนในล้านนาพบว่า การสืบชะตาเป็นพิธีกรรมที่มีรากฐานจากพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เชื่อมโยงจารีตล้านนาและประวัติศาสตร์สมัยพระนางจามเทวี-ราชวงศ์เม็งราย ผลงานความเชื่อเรื่องกรรมและมงคล 38 ประการ ส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมและพลังใจของชุมชน ก่อให้เกิดความสามัคคีและบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการ โดยการสืบชะตาแบบดั้งเดิมมี 3 ประเภท คือ คน บ้านและเมือง ส่วนการสืบชะตาแม่น้ำและป่าเกิดขึ้นตามบริบทสังคม สหัตยา วิเศษ และคณะ (2566) ได้วิจัยเรื่องการอนุรักษ์และสืบสานมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน กรณีศึกษาประเพณีฟังธรรมขอฝน จังหวัดเชียงราย พบว่า ชาวบ้านนับถือพระพุทธศาสนาควบคู่กับการนับถือผีจึงมีประเพณีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผีที่ดูแลรักษาป่ารักษาน้ำ ด้วยการทำพิธีกรรมเลี้ยงผีขุนห้วยตามความเชื่อดั้งเดิม ต่อมาพระสงฆ์ได้นำประเพณีฟังธรรมขอฝนซึ่งเป็นความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเข้ามาร่วมกับการเลี้ยงผีขุนห้วย ซึ่งเป็นประจำทุกปีก่อนฤดูทำนาจนเป็นแนวปฏิบัติทางสังคม

องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติสามารถจำแนกได้เป็น 3 ด้าน ได้แก่ (1) ด้านศาสนธรรม ซึ่งเน้นการประยุกต์หลักไตรสิกขาเพื่อกำกับพฤติกรรมมนุษย์ ส่งเสริมความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมและพัฒนาระบบการคิดเชิงเหตุผลในการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นระบบ (2) ด้านศาสนบุคคล โดยเฉพาะบทบาทของพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชนที่ช่วยปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ เช่น การใช้พิธีบวชป่าเป็นสัญลักษณ์ในการคุ้มครองต้นไม้ และ (3) ด้านศาสนพิธี ซึ่งเป็นการประยุกต์พิธีกรรมเป็นกุศโลบายในการอนุรักษ์ เช่น การบวชต้นไม้หรือบวชป่า อันช่วยยกระดับสถานภาพเชิงสัญลักษณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและลดการทำลาย

ในการศึกษาครั้งนี้ทำให้เห็นการประยุกต์หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนามาใช้ในการอนุรักษ์ ใช้ประโยชน์และแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนได้ ผลการศึกษาประเด็นนี้สอดคล้องกับพระครูพิพิธจารุธรรม และคณะ (2557) ที่ได้วิจัยเรื่องแนวทางการอนุรักษ์ป่าตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาทพบว่า คำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องป่าล้วนสนับสนุนให้บุคคลดำรงชีวิตอย่างฉลาด โดยใช้ให้น้อยเพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ทำให้เกิดความเข้าใจต่อสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว

โดยแนวทางการอนุรักษ์ป่าที่ยั่งยืน คือ การใช้หลักไตรสิกขาเพื่อควบคุมประพฤติด้วยการสร้างวินัยให้กับตนเองและชุมชนด้วยศีล ถ้าทุกคนมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างที่เราจะเป็นแล้วจึงต้องมีการสร้างกติกากฎหรือวินัยในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งศีลจะช่วยระมัดระวัง ควบคุมผู้ที่ฝ่าฝืนปลุกจิตสำนึกและสร้างภูมิคุ้มกันด้วยปัญญา ใช้หลักเมตตาธรรม มัชฌิมาปฏิปทา สันโดษและมีความรักต่อทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้ประโยชน์แบบพอเพียง

องค์ความรู้ทางภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิง จำแนกเป็น 4 ด้าน คือ (1) ความเชื่อเรื่องผีและซิด ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรมในการกำกับพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรให้อยู่ในขอบเขตที่เหมาะสมและไม่เกินความจำเป็น (2) ความรู้ใหม่จากหลักวิทยาศาสตร์ เช่น การจัดทำแนวกันไฟเพื่อป้องกันไฟป่าในฤดูแล้ง (3) พิธีกรรม ซึ่งใช้เป็นมาตรการทางสังคมในการควบคุมและกำกับการจัดการทรัพยากรบนฐานของความศักดิ์สิทธิ์และความเคารพต่อธรรมชาติ และ (4) จารัตประเพณีหรือวิถีปฏิบัติ ซึ่งเป็นแบบแผนที่สืบทอดต่อเนื่อง สร้างความผูกพันทางศีลธรรมและความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ อันสะท้อนการผสมผสานระหว่างเหตุผลกับความเชื่อในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ในประเด็นการศึกษาองค์ความรู้ทางภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิงได้มีการนำความเชื่อเรื่องผีและซิด การใช้ความรู้ใหม่ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พิธีกรรม จารัตประเพณีหรือวิถีปฏิบัติอันเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อบริหารจัดการด้านการผลิตและการจัดการทรัพยากร ผลการศึกษาประเด็นนี้สอดคล้องกับบทวิจารณ์หนังสือบวชป่า สิบชะตาแม่น้ำ การจัดการป่าและน้ำเชิงวัฒนธรรมของภูมิพัฒน์ พลราช (2556) ซึ่งการสิบชะตาแม่น้ำของชุมชนสามารถพิจารณาได้ว่า ความรู้ของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรน้ำเป็นความรู้ที่เกิดจากการเชื่อมโยงมิติในด้านสังคมและวัฒนธรรมเข้ากับมิติในด้านระบบนิเวศในสัดส่วนที่พอดีจนเกิดความลงตัว กลายเป็นความสำเร็จที่น่าภาคภูมิใจ การจัดการทรัพยากรน้ำนี้เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ไม่มีการจัดระบบขององค์ความรู้แบบสมัยใหม่ ฉะนั้น จึงไม่อาจถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ของโลกสมัยใหม่ เช่น การสอนในห้องเรียนหรือนำไปเขียนหนังสือ แต่ชาวบ้านถ่ายทอดความรู้เหล่านี้โดยผ่านวิถีชีวิต ซึ่งยากแก่คนที่ไม่ได้อยู่ในวิถีชีวิตดังกล่าวจะเรียนรู้ได้ อย่างไรก็ตาม การพัฒนาความรู้เช่นนี้เกิดเป็นองค์ความรู้ทางภูมิปัญญาท้องถิ่นที่

กระทำได้และสมควรที่จะกระทำเป็นอย่างยิ่งเพื่อเป็นฐานสำหรับการสร้างความรู้ของสังคมปัจจุบันในการมองหาทางเลือกของการจัดการน้ำให้เกิดความยั่งยืนในระบบนิเวศ

2. รูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิงพบว่า องค์ความรู้สามารถจำแนกเป็น 3 รูปแบบหลัก ได้แก่

(1) การใช้อย่างชาญฉลาด ซึ่งมุ่งใช้ทรัพยากรป่าไม้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ยั่งยืนและสูญเสียน้อยที่สุด เป็นแนวทางในการอนุรักษ์หรือการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพื่อให้เกิดผลผลิตที่ยั่งยืน โดยยึดหลักการและวิธีการอนุรักษ์ของเกษม จันทรแก้ว (2547) ทั้ง 3 ลักษณะ คือ 1) การมีความรอบรู้ทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ 2) การใช้ยารอบคอบผ่านการจัดการป่าชุมชนเพื่อประโยชน์ของคนในพื้นที่ และ 3) การใช้ยาระมัดระวังบนฐานของความตระหนักถึงคุณค่าของป่าต่อการดำรงชีวิตและระบบนิเวศ

(2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม หมายถึง การทำให้ทรัพยากรป่าไม้กลับสู่สภาพสมบูรณ์และสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน โดยมี 3 ลักษณะ คือ 1) การรักษา ซึ่งเน้นจิตสำนึกและความเข้มแข็งของชุมชน 2) การสืบสานผ่านความเชื่อ พิธีกรรมและจารีตประเพณีที่เชื่อมโยงคนกับธรรมชาติ และ 3) การส่งเสริมด้วยการให้ความรู้และสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนทุกช่วงวัย

(3) การเก็บกักและแบ่งปัน เป็นการจัดการทรัพยากรในภาวะขาดแคลนหรือวิกฤตอย่างเป็นระบบและเป็นธรรมประกอบด้วย 3 ลักษณะ คือ 1) การจัดการความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านอุดมการณ์และพิธีกรรม 2) ความสามัคคี การสร้างความสามัคคีและความร่วมมือของคนในชุมชน และ 3) ระบบและกฎเกณฑ์ การมีกฎเกณฑ์ร่วมที่ชุมชนกำหนดขึ้นเองภายใต้การนำของผู้หน้าที่เข้มแข็งและปรับตัวได้ตามบริบทที่เปลี่ยนแปลง และการมีส่วนร่วมของชุมชนช่วยส่งเสริมความสามัคคี ความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่นและการส่งต่อความรู้ให้คนรุ่นใหม่ (อัมพิกา อ้าลอย, 2568)

จากการศึกษารูปแบบทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในกลุ่มน้ำอิง ทำให้เกิดความรู้ใหม่ในด้านการใช้อย่างชาญฉลาด การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรมและการเก็บกักและแบ่งปัน ผลการศึกษาประเด็นนี้สอดคล้องกับชูลิทธิ ชูชาติ (2541) ซึ่งได้วิจัยเรื่องการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศเพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งของประเทศไทยพบว่า ชาวบ้านมองระบบนิเวศป่าประกอบด้วยสิ่งไม่มีชีวิต เช่น ดิน น้ำ อุณหภูมิ แร่ธาตุ ฝน ฯลฯ และสิ่งมีชีวิต เช่น สัตว์ พืช มนุษย์ ชาวบ้านใช้ระบบการผลิตและการดำรงชีวิตแบบพึ่งพาป่าโดยยึดหลักการอนุรักษ์ การพึ่งพาอาศัย การ

เคารพ การนับถือ ความกลัว การสำนึกบุญคุณ มนุษย์ไม่ควรจะอยู่เพียงแค่ภาวะสงบศึกกับธรรมชาติเท่านั้น แต่มนุษย์ควรให้แก่ธรรมชาติให้มากด้วยการเสริมสร้างความเป็นใหญ่โดยการเสียสละให้มาก มนุษย์อาจสำนึกผิดแล้วทำความดีชดใช้แก่ธรรมชาติบ้าง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2556) เพราะระบบนิเวศในป่าเริ่มสูญสลายเมื่อมีการพัฒนาพื้นฐานปัจจัยการผลิตและระบบการผลิตเพื่อขาย แต่ชาวบ้านบางส่วนก็ยังรักษาระบบนิเวศป่าไว้ได้ด้วยพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่า ได้แก่ การนับถือผี การผูกสายสะดือทารกไว้ที่ต้นไม้ ระบบเหมืองฝาย การประปาภูเขา การบวชป่า การสืบทอดแม่น้ำ การปลูกป่า การทำไร่หมุนเวียนและการสร้างแนวป้องกันไฟ โดยพิธีกรรมดังกล่าวเป็นการปฏิบัติที่แสดงถึงความเคารพ ความกตัญญู ความกลัว การอ่อนน้อม การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพมีประโยชน์ต่อมนุษย์อย่างมหาศาล นอกจากมีผลทางด้านการศึกษาในเรื่องของสิ่งมีชีวิตแล้วในด้านการเกษตรกรรมยังใช้ประโยชน์ในการรวบรวมสายพันธุ์และคัดเลือกสายพันธุ์ที่ดีในทางการแพทย์ พืชสมุนไพรใช้ประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าด้วยรักษาโรคอีกด้วย

องค์ความรู้จากการวิจัย

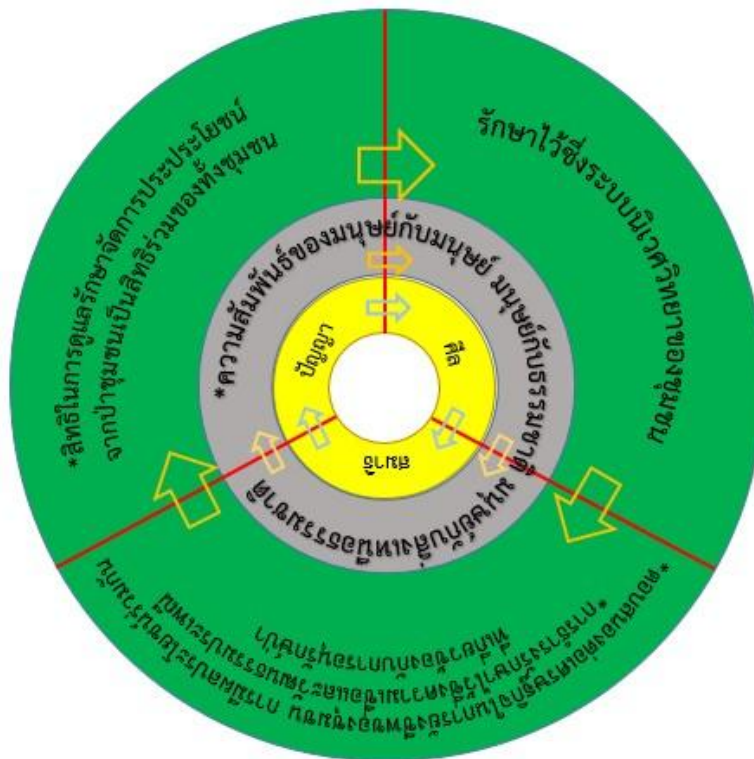
จากการวิจัยครั้งนี้พบประเด็นองค์ความรู้ใหม่ใน 3 ด้าน ดังนี้

1) มิติด้านหลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับการอนุรักษ์ การนำหลักไตรสิกขา มาแก้ปัญหาทรัพยากรป่าไม้ ประกอบด้วย (1) ศีล เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมและควบคุมความประพฤติของชุมชนเพื่อวางกฎระเบียบ กฎเกณฑ์ ข้อปฏิบัติร่วมกัน ศีลจะช่วยระมัดระวังควบคุมผู้ที่ฝ่าฝืน (2) สมาธิ การมีจิตใจที่มีคุณธรรม เมตตาต่อสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีความมุ่งมั่นจดจ่อในการรักษาสภาพของป่าชุมชนและการแก้ปัญหาทรัพยากรของชุมชน ด้วยวิธีการต่าง ๆ และ (3) ปัญญา การคิดตรองหาเหตุ และมีการวางแผนการดำเนินการอย่างมีระบบ ด้วยการประสานความร่วมมือระหว่างภาครัฐกับเอกชน พร้อมทั้งประมวลสรุปผลของการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม ปฏิบัติจริงสำนึกและสร้างภูมิคุ้มกันในการรักษาทรัพยากรป่าไม้ด้วยปัญญา

2) มิติด้านการจัดการความสัมพันธ์ของมนุษย์ประกอบด้วย (1) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มีการจัดความสัมพันธ์ที่จะให้คนอยู่ร่วมกันโดยการกำหนดระเบียบ กฎเกณฑ์ กติกา ข้อปฏิบัติร่วมกันเพื่อเป็นแนวทางให้คนในชุมชนปฏิบัติและการสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า (2) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยพบความสัมพันธ์ผ่านระบบการประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพเป็นหลักและระบบการผลิตเพื่อขายที่พึ่งพาและรักษาสมดุลของธรรมชาติ

ในการพึ่งพาธรรมชาติทำให้ชาวบ้านเห็นในสำคัญของป่าและมีส่วนร่วมในการรักษาป่า ดังนั้น ระบบการผลิตและวิถีชีวิตจึงมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศของชุมชน และ (3) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ จะพบความสัมพันธ์โดยผ่านความเชื่อเรื่องผีและการนับถือพระพุทธศาสนาของชาวบ้านโดยการแสดงความเคารพและขอบคุณธรรมชาติ ผ่านพิธีกรรมและจารีตประเพณีเพื่อสร้างระบบความสัมพันธ์และจิตสำนึกให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม

3) มิติด้านหลักการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่ (1) การรักษาระบบนิเวศของชุมชน โดยยึดฐานจิตสำนึกและความเข้มแข็งของชุมชน ในการดูแลป่า อันเกิดจากประเพณี ความเชื่อ การสืบทอดอุดมการณ์ ความจำเป็นในการคุ้มครองระบบนิเวศและการต่อต้านการคุกคามจากภายนอก (2) การตอบสนองต่อเศรษฐกิจยังชีพของชุมชน ป่าชุมชนเป็นแหล่งอาหาร เชื้อเพลิงและของป่า แม้จะมีข้อจำกัดทางกฎหมาย แต่ยังช่วยลดค่าใช้จ่ายครัวเรือน และในบางกรณีสามารถแปรรูปเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มและรายได้เสริม (3) การธำรงรักษาความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณี ผ่านองค์กรชุมชนและพิธีกรรมซึ่งทำหน้าที่เป็นกุศโลบายในการปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ โดยผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับองค์ความรู้สมัยใหม่ (4) การยืนยันสิทธิร่วมของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร โดยชุมชนมีอำนาจกำหนดกฎเกณฑ์ในการจัดการภายใต้การนำของผู้หน้าที่เข้มแข็งและการมีส่วนร่วมของสมาชิกเพื่อให้การอนุรักษ์เกิดประสิทธิภาพและยั่งยืน แสดงเป็นแผนภาพได้ ดังนี้

ภาพ 3 ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

สรุป

การอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิงเป็นองค์ความรู้ที่ชุมชนสั่งสมและถ่ายทอดจากบรรพบุรุษสู่คนรุ่นหลังผ่านกิจกรรมและพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทในการเชื่อมโยงความรู้ดั้งเดิมกับสังคมสมัยใหม่เพื่อสร้างความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของธรรมชาติและดำรงชีวิตอย่างสมดุล โดยยึดหลักการจัดการทรัพยากรป่าไม้เพื่อความยั่งยืน 3 ประการ ได้แก่ (1) การใช้อย่างชาญฉลาด (2) การฟื้นฟูสิ่งที่เสื่อมโทรม และ (3) การเก็บกักและแบ่งปัน ในมิติทางพระพุทธศาสนามีการประยุกต์พิธีกรรมเป็นกุศโลบายเพื่อการอนุรักษ์ ได้แก่ พิธีบวชป่าหรือบวชต้นไม้ พิธีสืบทอดแม่น้ำ และพิธีฟังธรรมขอฝน ขณะที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นใช้ความเชื่อ จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติ เช่น พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีเลี้ยงผีผาย พิธีเลี้ยงผีเจ้าที่ เป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรทั้ง 3 ชุมชน ได้แก่ ลุ่มน้ำอิงตอนต้น (บ้านบัว) ตอนกลาง (บ้านปี่) และตอนปลาย (บ้านบุญเรือง) มีรูปแบบการอนุรักษ์ที่คล้ายคลึงกัน โดยผสมผสานแนวคิดทางพระพุทธศาสนา ความเชื่อดั้งเดิมและ

องค์ความรู้ใหม่ เช่น การทำแนวกันไฟ การดับไฟป่า การปลูกป่า การเพาะกล้าไม้ ท้องถิ่น ตลอดจนการจัดตั้งคณะกรรมการและกฎระเบียบชุมชน ซึ่งสะท้อนระบบการจัดการป่าชุมชนแบบมีส่วนร่วมและมุ่งสู่ความยั่งยืน

องค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์และการแบ่งปันผลประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย 1) ด้านศาสนธรรม พระพุทธศาสนาสอนให้คนดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมตามหลักไตรสิกขา ซึ่งมีผลทำให้เกิดความสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและการรู้จักประมาณในการบริโภคหรือใช้สอย 2) ด้านศาสนบุคคล จะเกี่ยวข้องกับบทบาทของพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณในชุมชน และ 3) ด้านศาสนพิธี เป็นการประยุกต์ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาใช้ในการดูแลรักษาป่า ในทางภูมิปัญญาท้องถิ่นประกอบด้วย (1) ความเชื่อเรื่องผีและซิด ชาวล้านนาเชื่อว่า ผีเป็นตัวแทนอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนซิดเป็นข้อห้ามหรือข้อกำหนด (2) ความรู้ใหม่ เป็นความรู้ที่ได้จากหลักการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ (3) พิธีกรรม การใช้พิธีกรรมเพื่อเป็นมาตรการควบคุมชุมชนในการจัดการเกี่ยวกับ และ (4) จารีตประเพณี หรือวิถีปฏิบัติอันเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

เอกสารอ้างอิง

- เกษม จันทรแก้ว (2547). *การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและหลักการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. (2541). *การใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศเพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งของประเทศไทย*. รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่.
- พระกฤษฎา สุเมธ (สารนอก) และศิริโรจน์ นามเสนา. (2566). พิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่น. *วารสารวิจัยวิชาการ*. 6 (1), 327-339.
- พระครูพิพิธธรรม และคณะ. (2557). *แนวทางการอนุรักษ์ป่าตามหลักคำสอนพุทธศาสนาเถรวาท*. รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2556). *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.

- พระอธิการจรัส อภินนโท และสยาม ราชวัตร. (2564). การเลี้ยงผีขุนน้ำ: มิติทางพระพุทธศาสนา. *วารสารพุทธศิลปกรรม*. 4 (2), 91-103.
- พูนทรัพย์ เกตุวีระพงศ์ และคณะ. (2557). สืบชะตาล้านนา: แนวคิดและการเสริมสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและจิตวิญญาณของชุมชนในล้านนา. รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่.
- ภูมิพัฒน์ พลราช. (2556). บวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ การจัดการป่าและน้ำเชิงวัฒนธรรม. *วารสารการจัดการสิ่งแวดล้อม*. 9 (1), 107-123.
- สัททยา วิเศษ และคณะ. (2566). การอนุรักษ์และสืบสานมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน กรณีศึกษาประเพณีฝังธรรมขอฝน จังหวัดเชียงราย. รายงานการวิจัย. กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม.
- สัททยา วิเศษ. (2544). *ลุ่มน้ำอิง*. พะเยา: โครงการพะเยาเพื่อการพัฒนา.
- สิทธิศักดิ์ ปิ่นมงคลกุล. (18 กันยายน 2567). การบริหารจัดการน้ำลุ่มน้ำอิง พะเยา ด้วยเทคโนโลยีและนวัตกรรม. สืบค้นเมื่อ 7 มีนาคม 2569, จาก <https://www.up.ac.th/NewsRead.aspx?itemID=32840>
- อัมพิกา อ่าลอย. (2568). ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและผลกระทบต่อมิติสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนตำบลเมืองคอง อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่. *Silpakorn University e-Journal (Social Sciences, Humanities, and Arts)*. 45 (3), 267-281.